

Александар РАСТОВИЋ
Историјски институт
Београд
Србија

САВРЕМЕНА ТУМАЧЕЊА ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ И БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА У АНГЛОСАКСОНСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ*

Апстракт: У раду се критички анализирају најновије студије англосаксонске провенијенције о Великој источној кризи и Берлинском конгресу 1875–1878. године. У највећем броју радова који припадају корпусу англосаксонске историографије необјективно и тенденциозно се писало о догађајима који су представали важну етапу у националнослободилачкој борби балканских народа ка стицању независности. Између осталих анализирана су дела Ноела Малколма, Миранде Викерс, Роберта Доње, Џона Фајна, Џастина Макартија, Тима Џуде, Мише Гленија, Дениса Хапчика, Јована Заметице.

Кључне речи: Англосаксонска историографија, Балкан, Берлински конгрес, Босна и Херцеговина, Велика источна криза, Србија, Херцеговачки устанак.

Велика источна криза 1875–1878. године представљала је почетак једне од најделикатнијих етапа у решавању Источног питања током деветнаестог века. Она је означила веома важан, можда и круцијални тренутак за реализацију националнослободилачких аспирација Србије и српског народа које су започете још 1804, избијањем Српске револуције.¹ Иако је започела догађајем наизглед локалног карактера (Невесинска пушка/Херцеговачки устанак), завршена је успостављањем новог система односа на Берлинском конгресу, који је трајао до почетка Првог светског рата. Берлински конгрес је представљао завршну етапу Источне кризе. Одлуком да Аустроугарска добије право да окупира Босну и Херцеговину, ова држава је постала најмоћнија европска држава на Балкану све до

¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2, Београд 1989, 273.

почетка Првог светског рата, док је Русија протерана са Балканског полуострва на дуже време. Међутим, по мишљењу Алена Тејлора, конгрес је био више ударац руском престижу него неуспех њене политике.²

Што се тиче Србије, Велика источна криза и Берлински конгрес обезбедили су јој независност, међународно признање и одређена територијална проширења. Међутим, обавезе које су Србији тада наметнуте, по мишљењу Стојана Новаковића, биле су основа за стални притисак званичног Беча на балканске државе и народе и једна врста извора свих српских државних, територијалних међународних и економских недаћа.³

У ранијој европској, југословенској и српској историографији, доста је писано о Великој источној кризи, о Берлинском конгресу, његовом карактеру и последицама по европске односе и судбину балканских народа и држава.⁴ Јован Ристић је после повратка из Берлина, у говору одржаном 25. јула 1878. на тајној седници Народне скупштине у Крагујевцу, изнео оцену конгреса и значаја добијања независности за Србију. Ристић је том приликом јасно поручио посланицима да „не треба да мислимо да је добитак независности незнатан добитак. Не треба тај добитак да оцењујемо са гледишта материјалног. Ми смо добили много више.” Цитирао је и Леополда Ранкеа, кога је сусрео у Берлину и који му је поручио да је признање независности „највеће благо што је наша земља добити могла”.⁵ За Ристића није било дилеме с обзиром на то да је сматрао да је Кнежевина Србија у Берлину добро прошла. Међутим, са општесрпског становишта није био задовољан одлуком да Босна и Херцеговина, „средишње српске области”, како је говорио Стојан

² А. Р. Тејлор, *Borba za prevlast u Evropi*, Сарајево 1968, 245.

³ М. Војводић, *Стојан Новаковић о Берлинском конгресу*, у: М. Војводић, *Изазови српске спољне политике*, Београд 2007, 60.

⁴ Студија Васиља Поповића о Источном питању је незаобилазно штиво за све оне који се баве проучавањем Источног питања. Треће издање ове капиталне студије објављено је 1996. са извршним предговором академика Милорада Екмечића. Видети у: В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1996.

Јелена Максин и Аница Лолић су 1979. године објавиле корисну библиографију Велике источне кризе у југословенској историографији под називом: *Библиографија југословенске литературе о Великој источној кризи 1875-1878*, књ. I, Београд 1979.

⁵ Говор г. Јована Ристића, држан 13. јула 1878. год. У тајној седници Народне скупштине о Берлинском уговору, Београд 1898, 7.

Новаковић, буду предате на окупациону управу Аустроугарској.⁶ Што се тиче Берлинског конгреса, изговорио је и чувену реченицу да су се велике силе руководиле искључиво властитим интересом: „Досад је било у свету више конгреса. О сваком се зна да је заступао неко начело, а знало се и какво начело. Тако се један руководио начелом легитимитета, други начелом освајања, итд. Но, какво је начело овај садањи конгрес заступао, ја не бих знао казати. Властити интерес као да је био свакој сили меродаван. Тражило се и радило да се велики задовоље, а мали да се истисну из положаја, који би били од важности и могли да сметају великима.”⁷

С друге стране, Стојан Новаковић је био мишљења да је тај „антисловенски међународни аеропаг” представљао омчу на врату српског народа, јер је предавањем Босне и Херцеговине на окупациону управу Бечу српски народ пресечен на два дела.⁸ Сматрао је да су велике силе формално Србији дале независност, али да практично буде оружје у аустријским рукама.⁹ Ипак, једногласна оцена српских историчара старије генерације била је да је конгрес представљао скуп најмоћнијих европских државника чије су одлуке биле од судбоносног значаја за Балкан и његове народе и државе у наредних неколико деценија, све до избијања Великог рата.¹⁰ Разлике су се јављале када се расправљало о политици и интересима великих сила на том турском подручју.¹¹

Савремена српска историографија је доста простора посветила изучавању Источне кризе и Берлинског конгреса.¹² Користан синтетички

⁶ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, књ. 2, *Други рат*, Београд 1898, 249.

⁷ *Исто*, 18.

⁸ М. Војводић, *Стојан Новаковић о Берлинском конгресу*, 67.

⁹ *Исто*, 68.

¹⁰ *Исто*, 59.

¹¹ *Исто*.

¹² Издајемо само неке од радова савремене српске историографије посвећене Источној кризи и Берлинском конгресу: М. Војводић, *Изазови српске спољне политике*, Београд 2007; исти, *Путеви српске дипломатије*, Београд 2000; *Европа и Источно питање (1878–1923). Политичке и цивилизацијске промене*, Београд 2001; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд 2007; исти, *Покушаји периодизације и дефиниције Источног питања*, у: М. Екмечић, *Срби на историјском раскршћу*, Београд 1999, 51–84; исти, *Велика источна криза 1875–1878*, у: М. Екмечић, *Огледи из историје*, Београд 2002; исти, *Стварање Југославије 1789–1918*, 2, Београд 1989; Д. Живојиновић, *У потрази за заштитником: студије о српско-америчким везама 1878–1920. године*, Београд 2010; исти, *Надмени савезник и занемарено српство: британско-српски односи*

преглед писања домаће историографије дао је академик Милорад Екмечић у тексту *Резултати југословенске историографије о Источном питању 1875–1878. године*.¹³ Иначе, Екмечић је и сам у својим радовима разматрао улогу Балканске кризе у националном ослобођењу и уједињењу српског народа, карактеру Берлинског конгреса и последицама које је тај скуп проузроковао. У волуминозној студији *Дуго кретање између клања и орања* изрекао је оцену да је раздобље између 1875. и 1878. у историји српског народа имало обележје преломних националних револуција као што су биле револуција 1804–1815, или она из 1848–1849. године. Устанак из 1875. био је најмасовнији устанак Срба у деветнаестом и делом у двадесетом веку.¹⁴ Берлински конгрес је, према Екмечићу, представљао прекретницу у историји Европе, Балкана и Србије која је стекла независност са увећаном територијом. Ипак, по њему, главна последица Берлинског конгреса је што је то са „првим историјским прогласом уједињења матичних покрајина српског народа везана појава модерног панисламизма”.¹⁵

Академик Чедомир Попов је своја размишљања о Источној кризи 1875–1878. и Берлинском конгресу изнео у својој волуминозној синтези *Грађанска Европа (1770–1914)*, која је своје друго издање доживела 2010. године, као и у књизи *Источно питање и Српска револуција 1804–1918*, која је објављена 2008. године. За Попова је Источна криза имала троструко значење. Била је најдинамичнија етапа у развоју Источног питања, представљала је најсложенији догађај у епохи империјализма од 1871. до 1914. и означила је једну од најзаоштренијих фаза у процесу

(1875–1941), Београд 2011; исти, *Политика британске владе према Србији 1878. године*, у: Србија у завршној фази Велике источне кризе 1877–1878, Београд 190, 71–98.; Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770–1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, друго издање, Београд 2010; исти, *Источно питање и Српска револуција 1804–1918*, Београд 2008; С. Рајић, *Спољна политика Србије. Између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд 2015; М. Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, Нови Сад 2006; В. Стојанчевић, *Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи: 1876–1878*, Београд 1998; исти, *Србија и Бугарска од Станстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд 1986; С. Терзић, *Србија и Грчка 1856–1903*, Београд 1992.

¹³ М. Екмечић, *Rezultati jugoslovenske istoriografije o istočnom pitanju*, Jugoslovenski istorijski časopis 1–2 (1977) 55–74.

¹⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492–1992*, Београд 2007, 270, 282.

¹⁵ *Исто*, 290–291.

револуција балканских народа у деветнаестом и на почетку двадесетог века.¹⁶ У погледу карактера Берлинског конгреса није имао никакву дилему. Био је то скуп великих сила које су приступиле империјалистичком поравнању и где су интереси малих народа, као и прогресивна политичка начела, потпуно искључени. Конгрес је афирмисао право великих сила да изврше политичку и територијалну поделу света и створио услове за разорне историјске последице које ће задесити Балкан на почетку двадесетог века.¹⁷

Ранија англосаксонска историографија се исцрпно бавила Источном кризом и Берлинским конгресом.¹⁸ Из обиља те литературе старијег периода издвојићемо мишљење једног од њених наугледнијих историчара друге половине двадесетог века, професора Алена Тејлора који је сматрао да је конгрес био пораз Русије, али да он није донео потпуни успех ни Аустроугарској ни Великој Британији. Једино је Немачка достигла пуну величину као европска сила, али и потпуну одговорност. Конгрес је преко Македонског питања и стављањем Босне и Херцеговине под окриље Беча посејао клицу предстојећих несрећа.¹⁹

Иако је прошло 140 година од одржавања Берлинског конгреса и завршетка Велике источне кризе, Источне кризе или Балканске кризе (сви

¹⁶ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770–1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, друго издање, Београд 2010, 210–211.

¹⁷ Исто, 247. Ч. Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804–1918*, Београд 2008, 239.

¹⁸ Објављен је велики број студија о догађајима између 1875–1878. године. Издвајамо неке од најзначајнијих: М. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774–1923*, London 1966; исти, *The Great Powers and the Near East, 1774–1923*, New York 1970; G. D. Clayton, *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*, London 1971; B. Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914*, Cambridge 1991. С. Jelavich, B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Seattle, 1977; B. Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question, 1870–1887*, London 1973; D. MacKenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism*, New York 1967; R. Millman, *Britain and the Eastern Question, 1875–1878*, Oxford 1979; W. N. Medicott, *The Congress of Berlin and After, A diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878–1880*, 2nd Ed., London 1963; J. A. Marriott, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, London 1917; R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics*, New York 1972; R. T. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, London 1963; B. H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870–1880*, Oxford 1937.

¹⁹ A. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi*, 246.

ови термини су у равноправној употреби), англосаксонски историчари и даље са несмањеним интензитетом показују интересовање за ово, једно од најважнијих раздобља у европској и балканској историји друге половине деветнаестог века.²⁰ Нажалост, један не тако мали број историчара те историографије определио се за праксу тенденциозне интерпретације или погрешне реинтерпретације ових догађаја, а све у склопу свеопште деконструкције, односно ревизије историје, агресивног тренда који је заплуснуо савремену европску и англосаксонску историографију крајем деведесетих година двадесетог века, што се поклопило са падом Берлинског зида, распадом СССР-а и грађанским ратом на просторима бивше Југославије.

На удару ревизиониста се претходних деценију, две нашло превредновање узрока, циљева, карактера и последица како Балканских ратова, а посебно Првог балканског рата, тако и Првог и Другог светског рата. Очигледно је да су историчари ове групације напустили Тацитово начело „без страсти и пристрасности” и Ранкеов принцип да историчар треба да опише догађај истинито, онако како се заиста десио. Ту матрицу допуњену методолошки недопустивим постулатом о осавремењивању прошлости применили су и у случају Велике источне кризе и Берлинског конгреса управо задојени стереотипима о томе да су Срби одувек желели и имали политички програм о стварању некакве великосрпске државне творевине. Подсећамо да типичне примере тзв. ревизије историје

²⁰ Наводимо један број савремених студија из англосаксонске историографије о Источној кризи: P. Adelman, *Gladstone, Disraeli and Later Victorian Politics*, New York 1997; L. Bencze, F. N. Schubert, *The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878*, Boulder 2005; I. Drury, *The Russo-Turkish War 1877*, London 1994; R Holland, D. Markides. *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850–1960*, Oxford Press, 2006; A. L. Macfie's, *The End of the Ottoman Empire: 1908–1923*, London 1998; J. Milojković-Djurić, *The Eastern Question and the Voices of Reason: Austria-Hungary, Russia, and the Balkan States, 1875–1908*, Boulder 2002; J. P. Philips, *The Eastern Crisis 1875–1878, in British and Russian Press and Society*, докторска дисертација одбрањена на Универзитету у Нотингему 2012. J. J Reid, *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse 1839–1878*, Stuttgart 2000; D. Rodogno, *Against Massacre: Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914*, Princeton 2012; L. R. Schumacher, *A “Lasting Solution”: The Eastern Questuin and British Imperialism – 1875–1878*, докторска дисертација одбрањена на Универзитету Минесота; *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin* (Utah Series in Middle East Studies), ed. by Yavuz Hakan and Peter Slugiett, Salt Lake City 2011.

представљају публицистички, а нажалост најмање историографски и научно утемељени радови Ноела Малколма, Миранде Викерс, Тима Џуде, Џона Лемпија, Џастина Макартија, Марка Мазовера, Роберта Дуње, Дениса Хапчика, Сина Мекмекина, Маргарет Макмилан, Тома Галагера, Кристофера Кларка и других. Они су се у својим виђењима балканског котла крајем деветнаестог и на почетку двадесетог века искључиво ослањали на једностране изворе, односно користили су архивску грађу аустријске, немачке, албанске или хрватске провенијенције, а врло мало или нимало оне српског порекла, чиме су нарушили једно од основних методолошких постулата о коришћењу разноврсне архивске грађе и литературе.

Ова група савремених ревизионистичких историчара је своја научна сазнања о Великој источној кризи и Берлинском конгресу, заснована на уском кругу извора и литературе, преточила у тенденциозне студије, од којих су најкарактеристичније књиге Ноела Малколма, Роберта Доње, Џастина Макартија и Миранде Викерс. У ову продукцију спадају и књиге Тима Џуде, Дениса Хапчика, Марка Мазовера. Сви они су се у својим радовима, у већој или мањој мери, дотицали и проблематике Велике источне кризе, узрока њеног настанка, Берлинског конгреса, значаја, карактера и последица које су ови догађаји оставили на судбину Балкана, њених народа и држава. Писали су и о узроцима и последицама конгресне одлуке о аустријској окупацији Босне и Херцеговине, етничком саставу становништва Србије, а посебно о процентуалном уделу несрпског живља, насилном исељавању муслимана и Албанаца – мухаџира из новоослобођених крајева који су након завршетка Берлинског конгреса припали Кнежевини Србији, као и о наводно тешком положају и невољама којима је преостало несрпско становништво тих новоослобођених крајева било изложено од стране српских власти.

Из њихових радова провејавају закључци и конструкције о томе да су дешавања из 1875–1878. представљала темељ и погонско гориво великосрпске, експанзионистичке политике српске владе и државе, односно политички, што је посебно опасно, интелектуално-културне авангарде српског народа према суседним народима и државама, а пре свега према Босни и Херцеговини, Косову и Метохији, муслиманима и Албанцима. Резултати такве политике према њима су били: насилно протеривање и миграције несрпског становништва након завршетка Берлинског конгреса и тежак положај преосталог несрпског становништва у Србији, а посебно у новоослобођеним крајевима.

Прва у низу студија из овог савременог ревизионистичког фондуса појавила се 1994. године у Њујорку, под називом **Босна: кратка историја (Bosnia: A Short History)**, чији је аутор био Ноел Малколм, британски историчар, новинар, спољнополитички уредник листа **Спектатор** и политички колумниста **Дејли телеграф**. Његова књига је објављена и на хрватском језику, под називом **Повијест Босне**, у Загребу 1995. године. Одличну критику Малкомове књиге дао је академик Милорад Екмечић у *Историјском часопису* књ. XL-XLI.²¹ Појава монографије у којој је аутор тенденциозно представио историју Босне и Херцеговине од десетог века до 1993. године изазвала је негативне реакције међу српским историчарима јер је обилovala фалсификатима и неистинама, при чему је методолошки непрецизно постављена и заснована је на ограниченим и једностраним изворима и литератури. У овој књизи, иако је релативно мало простора посветио догађајима из 1875–1878. године, изнео је доста предрасуда, тенденциозно интерпретирајући чињенице у вези са Великом источном кризом. За њега је основни узрок Херцеговачког устанка било народно незадовољство због плаћања дажбина и намета држави, које је искоришћено од стране верника Православне цркве који су били у контакту са Србијом и који су већ исказивали оданост српској држави.²² Посредно је довео у везу устанак у Херцеговини и Босни са намером Србије и Црне Горе да 1876. објаве рат Турској, како би анектирали те две покрајине, при чему би по споразуму Србији припала Босна, а Црној Гори Херцеговина.²³ Малколм је био мишљења да је Берлински конгрес сазван да би се компензовао нови утицај Русије на Балкану и онемогућила њена инфилтрација у Средоземље. Занимљива је и његова оцена да је Аустроугарска „невољно и неодлучно” пристала на заузимање Босне и Херцеговине, као и да је српска објава рата Турској 1876. преломила владу у Бечу да озбиљно размисли о заузимању те две покрајине.²⁴

Ипак, највише полемика у српској стручној јавности изазвала је друга Малколмова књига, **Косово: кратка историја (Kosovo: A Short History)**, која је објављена 1998. у Њујорку. Овом изразито пристрасном студијом Малколм је развејао сваку сумњу да је објективан истраживач који се држи постулата научне методологије. Књига је типичан пример

²¹ М. Екмечић, *Noel Malcolm, Bosnia. A Short History*, Macmillan, London, 1994, pp. 322, *Историјски часопис* књ. XL-XLI (1993-1994), 323–328.

²² N. Malcolm, *Povijest Bosne. Kratki pregled*, Zagreb 1995, 178–179.

²³ *Исто*, 180.

²⁴ *Исто*, 187.

необјективности, селективног и крајње рестриктивног коришћења историјске грађе и литературе. Она није научно дело, већ обичан политички памфлет, односно како је др Славенко Терзић, са правом приметио, „политички меморандум-елаборат о албанском питању, написан за неку међународну конференцију ради решавања албанског питања и стварања Велике Албаније”.²⁵ Књига је штампана како би се оправдала једна политика чији је циљ био да се оспори српско право на Косово и Метохију и „научно” поткрепи албанско право на ове области.²⁶

Српски историчари су о овој књизи организовали занимљиву научну расправу у Историјском институту САНУ 1999. године, у којој су учествовали најкомпетентнији стручњаци за историју Балкана, Косова и Метохије и српско-албанских односа.²⁷ Након тога, објављена је студија **Одговор на књигу Ноела Малколма „Косово. Кратка историја”** на српском и енглеском језику, у којој су научно и аргументовано оспорени сви фалсификати и неистине које је Малколм изнео у књизи.²⁸

Иначе, Малколмово дело је наишло на много бољи пријем у иностранству, а пре свега у англосаксонској историографији и западним политичким круговима. Књигу су својевремено препоручивали и промовисали Ричард Холбрук, Педи Ешдаун, Мајкл Фут. У англосаксонској историографији први се позитивно о њој изјаснио Ричард Кремптон, професор историје Источне Европе на колеџу „Сент Едмунд Хол”, у Оксфорду. Нешто умеренији у похвалама био је професор Иштван Деак са Универзитета Колумбија у Њујорку. Међутим, и у англосаксонској историографији је било историчара који су оштро реаговали на њену појаву. Једну од тих критика изнео је Томас Емерат са колеџа „Густав Адолфус”. Критике да није користио и релевантне српске изворе Малколму је упутио чак и британски новинар Миша Глени, чија књига о Балкану се такође може сврстати у ешалон ревизионистичке историографије.²⁹

²⁵ С. Терзић, *Стара Србија у очима милосрдног анђела – феномен историчареве деструктивности*, у: *Одговор на књигу Ноела Малколма Косово – кратка историја*, Београд 2000, 105.

²⁶ Исто.

²⁷ У расправи су учествовали: академик Милорад Екмечић, проф. др Ђорђе Јанковић, др Ема Миљковић, др Славенко Терзић, др Миле Бјелајац, др Ђорђе Борозан, проф. др Љубодраг Димић.

²⁸ *Одговор на књигу Ноела Малколма. Косово: Кратка историја*, одг. ур. С. Терзић, Београд 2000, 7–189.

²⁹ А. Растовић, *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912*, Београд 2015, 211–215.

Генерално, Малколм је мало простора посветио Источној кризи и Берлинском конгресу, али су скоро сви његови закључци у вези са овом проблематиком малициозни и неистинити. Тврдио је да су у последњој декади деветнаестог века сви балкански политичари, као и многе стране дипломате, калкулисали са будућим мапама тог простора, при чему је подвукао да су се „Србија и Црна Гора надале да ће преузети не само целу Босну и Херцеговину већ и целу територију јужно од српске државе, као и Македонију”.³⁰ Велики устанак у Херцеговини био је прва прилика да се крене против османске власти, али су српске власти, свесне да су неспремне за рат, у почетку биле врло обазриве према устанничком покрету. Осврћући се на Берлински конгрес, посебно се задржао на конгресној одлуци да се поједине области насељене Албанцима доделе Србији и Црној Гори (Нишки санџак и Гусиње), што је по њему изазвало огорченост на Косову. Та одлука је била варница која је допринела настанку покрета отпора на Косову, не само према одлукама Берлинског конгреса већ и према османској власти у целини, и распалила пожар у наредних тридесетак година. Ова одлука је, према њему, била један од основних разлога за слом Османског царства.³¹

Малколмов основни фокус интересовања у вези са Источним питањем од 1875. до 1878. године тицао се положаја и судбине муслимана и Албанаца у новоослобођеним крајевима Србије након завршетка Берлинског конгреса и исељавања мухаџира из Србије у Косовски вилајет и Османско царство у целини. За њега је основни разлог сукоба муслимана и хришћана на Косову и Метохији лежао у масовном протеривању муслимана са територије коју су заузели Србија, Бугарска и Црна Гора у периоду 1877–1878. године.³² Малколм истиче да су скоро сви муслимани истерани са простора Моравске долине, где је било на стотине албанских села, као и да је знатни број Албанаца протеран из Прокупља, Лесковца и Врања. Изнео је статистичке податке да је на тим просторима живело око 100.000 Албанаца, а да је према западним изворима на крају 1878. године од 60.000 муслиманских избеглица пребегло у Македонију, а 60.000 до 70.000 Албанаца „протерано” је из Србије у Косовски вилајет.³³ Експлицитно је тврдио да процес исељавања муслимана и Албанаца из новоослобођених покрајина након Берлинског

³⁰ N. Malcolm, *Kosovo. A Short History*, London 1998, 199.

³¹ *Исто*, 201.

³² *Исто*, 228.

³³ N. Malcolm, *Kosovo. A Short History*, 228

конгреса није био спонтан и стихијски, већ организован од стране српских власти, односно да је то била општа државна политика стварања етнички чисте територије. Анализирајући укупни број мухаџира који су напустили Србију, напоменуо је да се њихов тачан број не зна, али да се процене крећу између 20.000 и 50.000 на простору источног Косова, при чему се позвао на тврдње косовског валије из 1881. године о томе да их је било 65.000. Малколмова груба процена је да се у Косовском вилајету населило 50.000 мухаџира из Србије.³⁴

Током 1994. године амерички историчари Роберт Доња, вишеструки експерт Хашког трибунала и Џон Фајн објавили су необјективну студију ***Босна и Херцеговина: изневјерена традиција (Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed)***. Ово дело је штампано у више издања на енглеском језику, а 2011. године објавио га је и Институт за историју у Сарајеву. Основна теза коју аутори износе тиче се историјске утемељености Босне и Херцеговине као државе и постојању мултиетничког босанскохерцеговачког друштва, које је још пре аустроугарске окупације постало веома диференцирана мултиетничка заједница. На трагу непрестане афирмације босанскохерцеговачке државности је и њихов став да су становници ових покрајина „Босанци и Херцеговци”.³⁵ Иначе, потпуно неутемељено звучи њихова теза да босанскохерцеговачко друштво није генерисало етничке сукобе, изузев оних који су се десили током Првог и Другог светског рата.³⁶ За ауторе је 1875. година означила прекретницу за Босну и Херцеговину, коју су упоредили са америчком Декларацијом о независности из 1776. године, Француском револуцијом 1789. или револуцијом у Русији из 1917.

Иако су устанак са почетка Велике источне кризе 1875. године представили као првобитно социјални протест који је избио због злоупотреба османских и муслиманских земљопоседника, ипак су га генерално, тенденциозно, окарактерисали као жељу неких његових вођа за „политичким уједињењем са Србијом, што је значило раст српског политичког национализма у оквиру православне верске заједнице и ширење српских националистичких идеала у Босни и Херцеговини.”³⁷ Посебно су истакли и да су побуњени сељаци добили подршку и

³⁴ Исто, 229.

³⁵ R. J. Donia, J. V. A Fine Jr., *Bosna i Hercegovina: Iznevjerena tradicija*, Sarajevo 2011, 20.

³⁶ Исто, 21.

³⁷ Исто, 82–83.

охрабрење из Србије и од словенских активиста из Русије, који су веровали да ће то бити прилика за ширење руског утицаја на Балкану, што је такође један од препознатљивих клишеа дела савремене европске и англосаконске историографије.³⁸ Берлински конгрес је, по Доњи и Фајну, сазван да би се смањила руска освајања и успоставила равнотежа снага у Европи, а окупација Босне и Херцеговине од стране Беча изавала је „горко разочарање међу Србима, који су се надали да ће сељачка буна 1875. у коначници довести до тога да се Босна припоји Србији”.³⁹

Роберт Доња се проблематиком Велике источне кризе позабавио и у својој студији *Сарајево. Биографија града*, коју је 2006. године такође објавио Институт за историју у Сарајеву. Другу главу, са десет поглавља, насловио је *Сарајевски устанак и долазак хабсбуршке власти*. И овде је поновио један број тврдњи које је изнео у претходној књизи. За њега српско савезништво са Русима у њиховом рату са Турцима 1877–1878. године као да није постојало, јер је само навео да су „заједничким снагама трупе Русије и Црне Горе до ногу потукле Османлије”.⁴⁰

Према нашем мишљењу, домаћу, али и англосаксонску историографију највише су по својим сензационалистичким тврдњама и фалсификатима поред Малколмових студија, узбуркали радови Џастина Макартија, контроверзног америчког историчара и демографа са Луисвил универзитета. Макарти је најпре 1995. године објавио студију *Смрт и прогонство. Етничко чишћење отоманских муслимана 1821–1922 (Death and Exile. The Ethnic cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922)*, у којој је на основу једностраних статистичких података, које је између осталог црпео из дипломатских извештаја британских дипломата са Балкана, извео закључак да су Руси уз помоћ својих балканских савезника, Срба и Бугара, у деветнаестом и на почетку двадесетог века, током својих националних револуција „убили пет и протерали око пет и по милиона муслимана”.⁴¹ Такође, изнео је тезу да муслимански губици у људству започињу са Грчком револуцијом 1821. године, док је Српску револуцију из 1804. године свео само на национални устанак. Иначе, Макарти се прославио и по негирању геноцида над Јерменима.

³⁸ Исто, 83.

³⁹ Исто, 84.

⁴⁰ R. J. Donia, *Sarajevo: Biografija grada*, Sarajevo 2006, 63–64.

⁴¹ J. McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*, Darwin 1995, 338–339.

Макарти је Велику источну кризу изједначио са Руско-турским ратом 1877–1878. године, при чему је био преокупиран искључиво статистичком анализом броја погинулих и протераних муслимана из Бугарске, тврдећи да је око 140.000 бугарских муслимана уточиште од рата нашло на простору Косовског и Битољског вилајета, али да су и одатле њихови потомци такође протерани током балканских ратова. У једној опширној фусноти, анализирајући наводни егзодус муслимана из Бугарске током 1877. и 1878. године, осврнуо се и на наводно лош положај муслимана у Нишу, цитирајући делове извештаја Аугустуса Бекера, британског вицеконзула у Нишу, који је 20. септембра 1879. године забележио да је у том граду од 8.300 муслимана пре рата, након Берлинског конгреса, односно после „српског освајања” тог града, остало да живи само 300 муслимана, као и да им је „имовина покрадена, највећи део кућа уништен, док су се џамије користиле за војне и потребе државе”.⁴²

Далеко више о Балканској кризи и Берлинском конгресу, Макарти је писао у раду *Игнорисање народа. Ефекти Берлинског конгреса (Ignoring the People. The Effects of the Congress of Berlin)*, штампаном у Зборнику радова *Рат и дипломатија. Руско-турски рат 1877–1878. и Уговор у Берлину (War and Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877–1878. and the Treaty of Berlin)*, који је 2011. године објавио Универзитет у Јути. Основна теза коју Макарти провлачи кроз овај текст јесте да је Берлински конгрес био неправедан јер је игнорисао вољу народа, и инаугурисао модел који је изазивао даље несреће на Балкану. За Макартија главни губитници на конгресу били су муслимани, који су током Источне кризе били присиљени да се исељавају са Балкана, а конгрес је те насилне промене верификовао.⁴³ Берлински конгрес је, према Макартију, представљао тријумф равнотеже сила, а пораз хуманитарног права.

Изнео је и потпуно нетачну оцену да је Србија на конгресу награђена муслиманским територијама, наводећи случај Ниша, који је „освојен” од Срба и где је од „првобитних” 131.000 муслимана њихов број спао на 12.000. Оптужио је и српску државу да није признавала постојање муслимана који су говорили словенским језиком, већ их је проглашавала Турцима.⁴⁴ Коначно, оптужио је и све балканске државе да су после

⁴² Исто, 104.

⁴³ J. McCarthy, *Ignoring the People. The Effects of the Congress of Berlin*, у: *War and Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877–1878. And the Treaty of Berlin*, ed. by H. Yavuz, Salt Lake City 2011, 445.

⁴⁴ Исто, 433, 436.

завршетка Берлинског конгреса протерале муслиманске и јеврејске избеглице, односно да им нису дозволиле повратак на своја огњишта.⁴⁵

Миранда Викерс, историчарка која је представљана у британској јавности као тамошњи најбољи познавалац историје Албанаца и Косова у целини, 1995. године је у Лондону објавила књигу **Албанци. Модерна историја** (*The Albanians. A Modern History*), у којој се летимично осврнула и на Велику источну кризу, Санстефански мировни уговор и Берлински конгрес. И Викерсова је као и Ноел Малколм употребљавала већ виђене клишее и стереотипе. За њу је историја Албанаца била пуна примера „понижења и потлачености”, територију Косова и Метохије назива „Косово”, а Албанце „Косоварима”.⁴⁶

Устанак сељака у Херцеговини представила је као побуну хришћанских сељака који су тражили „аутономију од стране Османског царства”, при чему су имали подршку Србије, Русије и Црне Горе. Српско ослобођење северних делова Косова и Метохије назвала је „освајањем”, а такође није одолела увреженом стереотипу да су „српске трупе истерале Албанце из Лесковца, Ниша, и те територије анектирали”. Албанци су, према Викерсовој, после тога „потиснути дубље на територију Косова”, где су односи Срба и Албанаца већ од раније били затегнути.⁴⁷ Осврћући се на Санстефански мировни уговор, напоменула је да су Албанци били жртве тог споразума јер су њихове територије предате у руке Србији и Црној Гори.⁴⁸ Последице одлука из Сан Стефана нарочито су се рефлектовале у Косовском вилајету, где се јавио највећи отпор „територијалној ампутацији” и формирао покрет највећег албанског отпора.

У другој књизи **Између Срба и Албанаца: историја Косова** (*Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*), коју је издала 1998. године у Њујорку, Викерсова је такође остала верна увреженој парадигми да су конфликти Срба и „Косовара” настали у ближој историји, да су раније њихови односи били релативно хармонични, као и да су за међусобне тензије криве спољне снаге и националистичке интересне групе.⁴⁹ Источно питање проучила је у контексту српско-албанских односа. Зачуђујуће су и нетачне њене констатације да су Албанци и Срби пре отварања Источног питања 1875. године „делили заједничку борбу

⁴⁵ Исто, 438.

⁴⁶ А. Раствоић, *Велика Британија и Косовски вилајет*, 215.

⁴⁷ М. Vickers, *The Albanians. A Modern History*, New York 1995, 28–29.

⁴⁸ Исто, 29.

⁴⁹ М. Vickers, *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*, New York 199, XI–XII.

против османских власти”.⁵⁰ Намерно је прећутала чињеницу да су управо Албанци били ударна песница како регуларних турских војних јединица, тако и нерегуларних чета које су вршиле најтеже злочине против Срба и хришћана у европских деловима Турске, а пре свега на простору Косовског вилајета. Тврдила је и да су неспоразуми између Албанца и Срба настали у тренутку када је национално неповерење на Балкану почело да добија све већи интензитет. За њу је косовско питање интернационализовано током Велике источне кризе, у тренутку када се решавала судбина и опстанак османске царевине. И овде је поновила тезе о „српској инвазији Косова”, то јест да је Србија искористила предност Руско-турског рата 1877–1878. године како би ушла на територију Косова, као и да су „хиљаде Срба са Косова прешле српску границу како би се прикључили српској армији”. Срби су, констатује Викерсова, „окупирали Ниш, Лесковац, Врање, Прокупље пре него што су ушли на Косово”, а велики број „џамија је у том региону уништен”. Војне операције српске војске изазвале су талас избеглица. Према њеним подацима, „30.000 Албанаца је напустило подручја која су окупирана од стране српске армије”. Истовремено, истакла је да су „хиљаде исељених Албанаца стигле на Косово као избеглице”.⁵¹ Коначно, скоро невероватно звучи и њена теза да је Призренска лига, настала у предвечерје одржавања Берлинског конгреса, представљала „први бедем против експанзионистичке политике суседних балканских држава”.⁵²

По необјективности, приземним и непримереним коментарима издваја се и књига ***Срби. Историја, мит и разарање Југославије (The Serbs. History, Mith and the Deconstruction of Yugoslavia)*** аутора Тима Џуде, енглеског новинара, извештача Би-би-сија са Балкана и политичког аналитичара листа ***Економист***, објављена први пут 1997. године на енглеском језику, а у српском издању штампана је 2003. Пристрасност и антисрпска обојеност која провејава у овој студији није заобишла ни оне делове где се анализира Велика источна криза. За Џуду су руски добровољци, задојени пансловенским убеђењима у српско-турском рату 1876. године, „често били пијани и имали мало или нимало војничког искуства”.⁵³ Улазак Србије у Руско-турски рат на страни Русије окарактерисао је као њен страх да би „Ниш и Скопље могли да припадну

⁵⁰ Исто, 41.

⁵¹ Исто, 42–43.

⁵² Исто, 45.

⁵³ Т. Džuda, *Srbi. Istorija, mit u razaranje Jugoslavije*, Beograd 2003, 59.

Бугарској”.⁵⁴ Ни Цуда није остао имун на често коришћену парадигму англосаксонских историчара о томе да су „Албанци и муслимани истерани из новостечених српских територија после завршетка Берлинског конгреса”. Међутим, признао је да су и бројни Срби напустили Косовски вилајет због „притиска тих истих избеглица муслимана и Албанаца из Србије”.⁵⁵

И Миша Глени, британски новинар, дописник Би-би-сија са Балкана током грађанског рата на просторима бивше Југославије, покушао је да се окуша као историчар. Он је 1999. године у Лондону објавио обимну књигу под називом **Балкан 1804–1999. Национализам, рат и велике силе (Balkans 1804–1999. Nationalism, War and the Great Powers)**. Ова студија, која је 2001. године у два тома публикована и на српском језику, обилује бројним контрадикторностима, нетачностима и непрецизностима у вези са чињеницама (за њега је кнез Михаило Обреновић био отац Милана Обреновића), као и предрасудама о Балкану и његовим народима, а посебно о Србима који су представљени као нација која је склона национализму и експанзионизму. Глени је друго и треће поглавље књиге **Царство рушевина. Реформа и распад 1839–1878. (The Realm of Ruins. Reform and Decay 1839–78)** и **Лавиринт завере. Јужни Балкан 1878–1914 (A Maze of Conspiracy. The Southern Balkans 1878–1914)** посветио Источној кризи. Осврћући се на предисторију Херцеговачког устанка указао је на „погубну улогу” три чиниоца која су допринела да тај догађај добије шири и међународни контекст. Први фактор је био аустријски цар Франц Јозеф, чија је „разметљива” посета Далмацији у лето 1875. требало да покаже „нечасне намере” Беча према Босни и Херцеговини. Други чинилац је био „ђавољски вешт” руски посланик у Цариграду Николај Игњатијев, који је истовремено подстицао турску владу и српско сељаштво на сукобе и помирење, док су велику улогу у распламсавању устанка имале и тајне револуционарне организације у Србији, које су „појачавале револуционарне активности у Босни и Херцеговини”.⁵⁶

Херцеговачки устанак се, по Гленију, разликовао од свих других буна на просторима Босне и Херцеговине. Припреман је најмање годину дана, а његове вође, за разлику од „националистичких власти у Србији”, нису

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Исто, 60.

⁵⁶ М. Gleni, *Balkan 1804–1999 (Nacionalizam, rat i velike sile)*, први део, Beograd 2001, 114–115.

схватале да он може да изазове кризу већих размера.⁵⁷ Занимљива је његова оцена да је пораст панисламских осећања на Балкану „узрокован увредама и ругањем Турцима“, које су панслависти упућивали причом о предстојећем руском освајању Истанбула. Иначе, и ова теза се уклапа у већ виђени клише англосаксонске историографије да су балкански хришћани и њихови руски и панславистички покровитељи својим деловањем против османске државе изазивали њену негативну реакцију и одмазду. Из овога би, самим тим, произашао закључак да су хришћани, Руси, панслависти, Србија и Црна Гора изазивачи немира и нестабилности на Балкану, а мултиетничко, готово идилично турско царство жртва њихове завере и нечасних циљева. У вези са Берлинским конгресом, Глени је сматрао да су његови учесници остали неми на велики број муслимана избеглица које су током Балканске кризе преплавиле Цариград (150.000 избеглица), као и да су представници великих европских сила „толерисали зверства почињена против муслимана“.⁵⁸ Изнео је и мишљење које су касније прихватили и неки други историчари, не само они англосаксонске провенијенције да је одлука Беча да окупира Босну и Херцеговину била „најкрупнија спољнополитичка грешка Хабсбуршке монархије“ јер је директно довела до њеног слома 1918. године.⁵⁹

Ипак, у једној оцени Глени се разликује од англосаксонских историчара. За њега су територијални добици Србије на Берлинском конгресу били скоро занемарљиви, јер су јој дати само Пирот и Ниш (указује на њихов стратешки и трговачки значај), али су јој одузете Босна и Херцеговина, чиме је задат „ударац словенском национализму“, с обзиром на то да је окупацијом ове две покрајине заустављено ширење Србије ка Западу. Глени подвлачи да је Србија након тога своје претензије и „експанзионистичке амбиције усмерила ка Македонији“.⁶⁰

Денис Хапчик, амерички историчар са Вилкс универзитета у Пенсилванији и некадашњи Фулбрајтов стипендиста у Бугарској, објавио је 2002. године у Њујорку монографију ***Балкан од Цариграда до комунизма (The Balkans. From Constantinople to Communism)***, где је четири поглавља посветио ери тзв. романтичарског национализма и развоју Источног питања између 1875. и 1878. године. За Хапчика западноевропски концепт романтичарског национализма захватио је

⁵⁷ Исто, 117.

⁵⁸ Исто, 151.

⁵⁹ Исто, 157.

⁶⁰ Исто, 159.

немуслиманске народе Балкана на почетку деветнаестог века са избијањем устанака Срба и Грка, које је иначе окарактерисао као „националистичке покрете”.⁶¹

Анализирајући догађаје започете 1875, истакао је да су у предвечерје устанка узаврелу политичку атмосферу у Босни и Херцеговини, поред тешког положаја сељака и српског национализма, оптерећивали руски панславизам и спремност Беча да изврши експанзију на Балкан. Тиме је направио недопустиву симетрију између социјалног и политичког контекста овог питања. За америчког историчара круцијални проблем је лежао у српским аспирацијама ка Босни и Херцеговини, при чему је оптужио кнеза Михаила да је током своје друге владавине „спроводио експанзионистичко националистичку политику Велике Србије, чији је крајњи циљ био обнова српског средњовековног царства цара Душана”, а ту политику међу Србима у Босни ширили су православни свештеници.⁶² Улазак Србије у рат против Турске 1876. године био је прилика да Србија оствари свој крајњи циљ – освајање Босне и Херцеговине.

Доста простора у књизи посветио је анализи Берлинског конгреса, који је по њему сазван да би се супроставио руској доминацији над источним Балканом и како би Бизмарк демонстрирао међународну тежину младе немачке државе, док су Турци на конгресу доведени у позицију да буду посматрачи свог спровода, игнорисани и понижени од свих.⁶³ Конгрес је, такође, представљао задовољење империјалних интереса западноевропских великих сила и изазвао дубоко незадовољство свих малих балканских држава. За Хапчика, конгрес је био и прва степеница која је водила ка ужасима Великог рата, јер је Берлински уговор радикализовао локалне национализме. Конгрес је новим балканским државама наметнуо западноевропски концепт националне државе. Међутим, национални лидери тих новостворених држава, дубоко фрустрирани одлукама из Берлина, остали су одлучни у намери да обезбеде контролу над свим територијама које су сматрали важним за своје националне и државне интересе, при чему је посебно апострофирао подручја за која су Срби били заинтересовани (Босна и Херцеговина, Косово, Македонија и делови северне Албаније).⁶⁴

Иако формално не припада овом ревизионистичком корпусу англосаксонске историографије, студија *Историја Србије од 19. до 21.*

⁶¹ D. Hupchick, *The Balkans. From Constantinople to Communism*, New York 2002, 187.

⁶² *Исто*, 256.

⁶³ *Исто*, 266.

⁶⁴ *Исто*, 280.

века, која је веома узбуркала научну јавност, пре свега у Србији, суштински и по ставовима које износи потпуно се уклапа у ревизионистички клише. Ово дело је написао Холм Зундхаусен, немачки историчар који је био професор историје Југоисточне Европе на Слободном универзитету у Берлину. Књига је објављена на немачком језику 2007. године у Келну, док се српско издање појавило 2011. године. Делу је као неуспешни покушај писања синтезе државне историје Србије од српског устанка 1804. године до ратова деведесетих година двадесетог века. Зундхаусен је српску државу омеђио на простор некадашњег Београдског пашалука. Због једностраних оцена и недопустиве симплификације историјских чињеница, као и селективног коришћења архивске грађе и литературе, студија је наишла на оштре критике српских историчара. Веома утемељену научну критику Зундхаусеновог дела дао је Славенко Терзић у јануарско-фебруарској свесци *Летописа Матице српске* за 2010. годину, доводећи у питање научну репутацију и књиге и аутора, с обзиром на то да је реч о политички идеализованој и пристрасној студији.⁶⁵

Источном питању, Балканској кризи 1875–1878. и Берлинском конгресу Зундхаусен је посветио два потпоглавља своје књиге. Он Источно питање дефинише као сталну кризу која је изазвана нестабилношћу Османског царства и борбом око његовог територијалног наслеђа.⁶⁶ Последица сукоба економских и стратегијских интереса великих сила на Балканском полуостру била је избијање „периодичне Источне кризе“, чије је решавање доводило до постепеног уклањања Османског царства са Балкана. Зундхаусен је сматрао да је кључни моменат у настанку нација и националних држава на Балкану наступио почетком седамдесетих година деветнаестог века, при чему су „понесеност маса“, коришћење симбола, празника, споменика, увођење националног у свакодневни живот представљали главне покретачке снаге које су допринеле настанку нација и држава на Балкану.⁶⁷ У случају Србије, Велика источна криза је помогла да се српски национализам обликује као феномен маса.

Узроке Велике источне кризе видео је у тешким социјалним приликама у Босни и Херцеговини, супротностима између муслиманских великопоседника и хришћанских сељака (употребом термина хришћански

⁶⁵ С. Терзић, *Историја Србије са гневом и пристрасношћу*, *Летопис Матице српске*, год. 186, књ. 485, св. 1–2 (јануар–фебруар 2010) 149.

⁶⁶ Х. Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2011, 145.

⁶⁷ *Исто*, 146.

желео је да ревитализије чињеницу да је то био устанак српских сељака), планској агитацији српских и црногорских агената, али и у нескривеним анексионистичким аспирацијама Аустроугарске. У таквој запаљивој ситуацији „реална политика” кнеза Милана је, по Зундхаусену, била осуђена на пропаст.⁶⁸ Занимљиве су његове оцене о улози немачког канцелара Бизмарка у овим догађајима, за кога је изрекао суд да је био „поштени посредник” између великих сила, с обзиром на то да Немачка није имала никаквих политичких или привредних интереса на Балкану.⁶⁹

Дајући оцену Берлинског конгреса, изнео је став да је Србија на конгресу остварила успех јер је постала суверена и територијално увећана, мада се морала помирити са аустријском окупацијом Босне и Херцеговине и Новопазарског санџака. За Зундхаусена највећи губитници на конгресу били су Русија, бугарски национални покрет и Албанци, јер без обзира на то што су Македонија и Косово (термин који Зундхаусен непрестано користи) остали под турском влашћу, Албанци који су живели у Нишком санџаку су потпали под српску власт.⁷⁰

И Зундхаусен се осврнуо на бројност и положај муслимана и Албанаца у новосрпским областима након стицања независности Србије. Изнео је податак да је у тим крајевима живело око две трећине Срба и једна трећина муслимана. Вешто злоупотребљавајући Ристићеве погледе на мухаџирско питање, Зундхаусен износи оцену да су нове српске власти желеле да промене тамошњу етничку слику у корист Срба, с обзиром на то да су турске власти свесно и плански у ранијим периодима спроводиле политику насељавања европских делова Турске „дивљим азијским племенима” како би потиснуле српски живаљ са тих подручја.⁷¹

Зундхаусен је изнео бројку од 70.000 муслимана који су говорили албански језик, а који су „нестали” са освојених подручја, односно из новоослобођених српских крајева након 1878. године. Своје необјективно виђење догађаја из Велике источне кризе употпунио је и употребом неумесних фраза у случају српског историчара Васе Чубриловића, кога је назвао „специјалистом за протеривање Албанаца”, и изношењем неистина у вези са насилном србизацијом некадашњег Нишког санџака, који је припао Србији на Берлинском конгресу, након што су га српске војне јединице почетком 1878. „освојиле”. Зундхаусен се

⁶⁸ Исто, 150–151.

⁶⁹ Исто, 152.

⁷⁰ Исто, 143.

⁷¹ Исто, 155.

у том смислу позвао на извештај Џорџа Гулда, британског конзула у Србији, од 29. новембра 1878, о томе како српска влада сурово и грубо поступа према Албанцима у новоослобођеним областима. Кнеза Милоша Обреновића назвао је „ратним профитером” јер је турски конак у оквиру Нишке тврђаве „купио за мале паре”, као и да су у кратком периоду након 1878. године од 15 џамија у Нишу тамо остале само три, а да је град Ниш веома брзо „србизира”.⁷² За Зундхаусена је Берлински конгрес био једно од најзначајнијих раскршћа Европе од Француске револуције до Првог светског рата, и он је за једну генерацију померио почетак светског рата а да њиме конфликт на Балкану није решен.⁷³

У савременој европској и англосаксонској историографији објављене су и студије о догађајима између 1875. и 1878. године и о Берлинском конгресу које се не уклапају у дискурс савремених европских ревизиониста. Тако је, на пример, сасвим супротна виђења Источне кризе и Берлинског конгреса од оних које заступају творци савременог историјског инжењеринга дао историчар и публициста др Јован Заметица у студији провокативног наслова: *Лудорија и пакост. Хабсбуршка монархија и почетак Првог светског рата (Folly and Malice. The Habsburg Empire, the Balkans and the Start of World War One)*, објављеној у Лондону 2017. године. За разлику од ревизиониста, његов избор објављених и необјављених извора и литературе је разноврстан и импресиван. Између осталог, истражио је досад непубликована документа похрањена у Државном архиву у Бечу, Архиву у Брну, Архиву САНУ, Архиву Матице српске.

Заметица је у својој књизи највише простора у вези са Балканском кризом 1875–1878. године посветио анализи узрока и последица члана 25. Берлинског уговора, који се тицао аустријске окупације Босне и Херцеговине. По њему, крајњи резултат одлуке о окупацији Босне и Херцеговине било је избијање Великог рата и нестанак Аустроугарске, при чему се позвао на размишљања Александра Горчакова, руског министра иностраних дела, да би „Босна могла да постане аустријска гробница”, као и говор Анте Старчевића, који је 1878. године рекао да би „Хабсбурговци могли више да жале због окупације него што је царица Марија Тереза жалила због њене улоге у подели Пољске”.⁷⁴

⁷² Исто, 156.

⁷³ Исто, 157.

⁷⁴ J. Zametica, *Folly and Malice. The Habsburg Empire, the Balkans and the Start of World War One*, London 2017, 97.

Према мишљењу Заметице, окупација Босне је била „тег о врату“ Аустроугарској, при чему се позвао на опште расположење партијско-политичких елита у оба дела Монархије, као и јавног мњења да би нови проценат словенске популације на већ постојећи број Словена у Монархији водио стварању словенске већине, а то не би била добра идеја.⁷⁵ Заметица је изнео и могуће разлоге због чега је, и поред ових јасних упозорења и страхова, ипак преовладао став о нужности окупације, при чему се позвао на политичке и војне факторе. После почетка Велике источне кризе порасли су апетити за окупацијом те две покрајине. Устанак је отворио могућност да се Хрвати прикључе Србима, при чему би се чином окупације забио клин између ова два народа, о чему је писао и генерал Стјепан Саркотић.⁷⁶ Навео је још један разлог зашто се приступило окупацији Босне. Радило се о злокобном страху од руског мешања у устанак и, у случају његовог успеха, спречавању настанка велике словенске државе коју би предводила Србија.

У војничком смислу, разлоге за окупацију је видео у осигуравању осетљивог положаја хабсбуршке Далмације у залеђу, као и у очувању аустријског војног престижа, јер је после пораза код Мађенте и Солферина Балкан био још једино подручје где је аустријска царевина могла да територијално надокнади губитке које је претрпела у те две битке. Један од главних циљева окупације био је да се Исток „отвори“ за Хабсбуршку монархију и физички и политички, као и да се онемогући унија између Србије и Црне Горе, јер би формирање велике словенске државе одсекло Аустрију од Истока. Окупацијом би се спречило да се Босна окружи непријатељским суседима.⁷⁷ Спречавање настанка једне велике словенске државе са српским вођством, односно спречавање настанка тзв. Велике Србије која би представљала отелотворење те велике словенске заједнице, како се сматрало у Бечу, била је идеја водиља аустроугарске балканске политике до избијања Великог рата 1914.

Заметица је прихватио оцену дела историчара да је аустријски монарх Франц Јозеф приликом скоро једномесечне посете Далмацији у лето 1875. охрабривао устанак, при чему је цитирао забелешке енглеског путописца Џејмса Крега, који је обишао јужну Далмацију у лето 1875. и приметио да је тамо свуда аустријски владар важио за „поборника Словена“ и да га је становништво доживљавало као „краља Словена“. Из

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Исто, 98.

⁷⁷ Исто, 99.

тога је следио закључак да је охрабривање устанка била једна врста предигре за аустријску окупацију Босне. Указао је и на то да је аустријски владар у два наврата, маја 1875. и априла 1876, разговарао са Александаром Хибнером, аустријским дипломатом, и да је изражавао своје неслагање и забринутост због могућности да Босна и Херцеговина постану независна држава по моделу Србије или Црне Горе.⁷⁸ Понављао је да западне турске провинције припадају аустријској сфери утицаја, а не руској. Такође, бринула га је и могућност руског протектората над балканским Словенима. Заметица подвлачи и да је аустријски владар још у лето 1877. био спреман да уђе у Босну, страхујући да то пре њега не учини Србија.⁷⁹ Иначе, Андраши је са своје стране још крајем јануара 1875. изнео мишљење да Беч не може да пристане на решење по коме би Босна и Херцеговина припала Србији и Црној Гори.⁸⁰

Несумњиво је да и 140 година од завршетка Источне кризе и одржавања Берлинског конгреса тај, један од највећих међународних скупова у дугом деветнаестом веку, и даље привлачи пажњу како српских тако и англосаксонских и европских историчара. Погрешне интерпретације карактера и последица које је конгрес остварио на балканске народе и државе и систем међународних односа као и злонамерни вредносни судови који се наводе, приморавају нас да се непрестано и изнова враћамо и преиспитујемо те догађаје и објашњавамо њихов карактер и последице, користећи се искључиво чињеницама и научним постулатима историјске методологије, коју су савремени ревизионисти дугог деветнаестог и кратког двадесетог века потпуно напустили, и нажалост, заменили често ненаучним и идеологизованим парадигмама.

⁷⁸ Исто, 100.

⁷⁹ Исто, 101.

⁸⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, 291.; Isti, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Sarajevo 1973, 118.; Т. Кралјаčić, *Kalajev režim u BiH 1882–1903*, Sarajevo 1987, 33, 40.; С. Рајић, *Спољна политика Србије. Између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд 2015, 372.

Aleksandar Rastović

**CONTEMPORARY INTERPRETATIONS OF THE GREAT EASTERN CRISIS
AND THE CONGRESS OF BERLIN IN ANGLO-SAXON HISTORIOGRAPHY**

Summary

In interpreting the Great Eastern Crisis and the Congress of Berlin, most representatives of contemporary Anglo-Saxon historiography did not adhere to standard methodological postulates about the use of versatile historical sources and different literature. Some historians of this provenance even succumbed to the inadmissible practice of modernising the past. The result of such methodological errors was reflected in one-sided and tendentious speculations about the Balkan crisis and the Congress of Berlin. Historians such as Noel Malcolm, Miranda Vickers, Robert Donia, Justin McCarthy, Dennis Hupchick, Tim Judah interpreted the Great Eastern Crisis as an attempt of the Serbian intellectual and political elite to create a greater Serbian state. For them, the Serbian-Turkish Wars of 1876-1878 were also the starting point of a purported great ethnic cleansing of the non-Serbian population. They placed a particular focus on the Albanians and Muslims who allegedly had to leave their long-standing abodes and move to the Kosovo Vilayet and other parts of the Ottoman Empire. In their view, the Congress of Berlin was an injustice as the Balkan peoples who allegedly committed crimes against the Muslims and Albanians were unjustly awarded with the recognition of independence, territorial expansion and international recognition.

Keywords: Anglo-Saxon historiography, Balkans, Congress of Berlin, Bosnia and Herzegovina, Great Eastern Crisis, Serbia, Herzegovina Uprising.